

Dr. J. M. W. van Ussel: geschiedenis van het seksuele probleem

Een eerste entree

I. VAN DER VELDE

I. Een vermeden aspect

Het seksuele probleem is, naar het schijnt, tot nog toe in de geschiedschrijving der pedagogiek een vermeden aspect geweest. Voor onze oudere Nederlandse pedagogische historiografen, Rombouts en Waterink, die beiden als zodanig rond 1930 werkten, geldt dit zeer zeker. Noordam doorbreekt het taboe enigermate in zijn *Inleiding in de historische pedagogiek* (1968). Van een systematische behandeling op historische basis is ook bij hem nog geen sprake. Binnen de opvoedingstotaliteit dient, naar thans algemeen geoordeeld wordt, toch ook de seksuele opvoeding haar plaats te vinden. Deze inschakeling behoort er toe te leiden dat zij binnen het werkterrein van de historische pedagogiek zal uitgroeien tot een zelfstandig en als zodanig ten volle geaccepteerd aspect. Mocht het tot deze uitbreiding binnen ons taalgebied komen, dan zal de verdienste daarvan allereerst moeten worden toegerekend aan Van Ussels *Geschiedenis van het seksuele probleem*. Zijn werk biedt een uitnemend startpunt.

II. Het boek

Niet zozeer nog door de omvang als wel door de kwaliteit, al biedt het ook door zijn omvang een stevige basis: 351 bladzijden tekst, 77 bladzijden kleingedrukte noten, 10 bladzijden literatuur. Het is de bewerking van het proefschrift, waarop de auteur in 1967 promoveerde aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam, met als promotor prof. dr. J. Presser. De stof is ingedeeld in 11 hoofdstukken. Hoofd-

stuk 1 behandelt het anti-seksueel syndroom, vooral naar wezen en oorsprong. Hoofdstuk 2 en 3, van Griekenland en Rome tot en met Erasmus, geven een historische inleiding tot het eigenlijke probleem. Hoofdstuk 4 is een zeer fundamenteel hoofdstuk; het geeft Van Ussels theorie omtrent de seksuele evolutie van de 16e naar de 19e eeuw met een eerste toelichting in hoofdstuk 5; Van Ussels visie op de evolutie van het gezin en het ontstaan van de afzonderlijke leeftijdsgroepen, als hoedanig hij beschouwt het kind en de jongeren, volgt in hoofdstuk 6 en 7. Hoofdstuk 8 en 9 beschrijven zeer uitvoerig het seksuele gedrag van de jeugd in de 18e eeuw en de seksuele voorlichting in deze periode. De twee laatste hoofdstukken sluiten het boek af met een schets van de verpreutsing van het westen en de reactie daarop: de emancipatie van het seksuele na 1900 in drie „revoluties”.

Zoals men ziet: Een zwaar geladen boek. Gelukkig is, zoals hierboven uit de indeling blijkt, de compositie overzichtelijk; de stijl buitendien helder. De noten verschaffen niet alleen veel aanvullende informatie, soms openen ze ook nieuwe gezichtspunten. Men mag ze bepaald niet negeren, al is het heen en weer geblader wel eens storend.

III. De auteur en zijn werkwijze

Dr. Van Ussel doceert moraalwetenschap te Gent. Hij is voorzitter van de Belgische Vereniging voor gezinsplanning en seksuele opvoeding, het pendant van de Nederlandse vereniging voor seksuele hervorming (NVSH). Zijn belezenheid is indrukwekkend, niet alleen op

historisch en seksuologisch gebied. Hij heeft een sterke sociologische belangstelling, is gevoelig voor de invloed van recente filosofische antropologie en bezit een sterke affiniteit tot algemeen psychologische, speciaal dieptepsichologische, aspecten. Door deze veelzijdigheid is het ook voor de lezer, die hem op al deze vakgebieden min of meer kan volgen, moeilijk hem op alle onderdelen te controleren. Het spreekt vanzelf dat in dit boek de plasticiteit van de jonge mens, maar ook die van volwassenen, een ruime plaats inneemt. Van Ussel sluit zich aan (25) bij recente filosofische antropologen als W. Brüning, E. Cassirer, A. Portmann, H. Plessner, e.a., bij wie, volgens Van Ussel, eenstemmigheid te constateren valt omtrent „de typering van de mens als een wereld-open, ongevormd, in alle richtingen stuwbaar wezen”. In deze vorm gezegd wordt de mens gereduceerd tot een volkomen passief creatuur: „in alle richtingen stuwbaar” en rijst de vraag of Van Ussel de inzichten van deze antropologen wel geheel juist weergeeft. Zowel de invloed van hereditaire bindingen als die van socio-economische bindingen zou bij deze formulering uitgeschakeld worden wat o.i. bij antropologen van dit niveau toch moeilijk te accepteren valt. Waarbij we gaarne erkennen dat het door het multi-disciplinaire karakter van het probleem: historie-seksuologie - sociologie - antropologie - psychologie natuurlijk vrijwel onmogelijk is, iedere lezer en iedere criticus in alle opzichten te bevredigen.

Van Ussel is zich, lijkt ons, scherp bewust dat op de gebieden waarop hij zich in onderling verband beweegt, meer vragen rijzen dan momenteel afdoende beantwoord kunnen worden, vooral ook doordat voldoende voorstudies ontbreken. Vandaar o.a. de aandacht die hij direct in het begin schenkt aan de analyse van grondbegrippen als antiseksueel syndroom, seksualiteit, seksuele vrijheid, e.d. Vandaar ook de behoedzame benadering, altijd weer, van detailproblemen. Telkens weer treft men hele reeksen vragen aan die hij zichzelf stelt. Wij kennen, zegt hij, de fysiologie van de vroegere mens niet. „Was zijn seksualiteit

meer cyclisch dan de onze? Welke invloed kon de wijziging in de voeding op zijn gedrag veroorzaakt hebben? Bezat hij een andere hormonenwerking? Kende hij dezelfde puberteit, fysiologisch en psychisch, als nu? Vindt men in alle perioden dezelfde leeftijdsgroepen met dezelfde kenmerken als nu, of staan we voor onvergelykbaarheden, die we verkeerdelijk met dezelfde termen van kind, jongeren, jongen, meisje benoemen?” (24).

Een tweede voorbeeld (124). Van Ussel meent — we weerspreken hem niet, doch geven uitsluitend illustraties van zijn omzichtige betoogtrant — dat het burgerlijk en adellijk gezin van het oude type (hoofdstuk 6: Evolutie van het gezin) waarschijnlijk meer gelijkt op dat van een ver verwijderde stam, dan op het huidige. Op het eerste gezicht een krasse stelling, want wat verstaat hij onder een „ver verwijderde stam”? Polynesiërs?

Hij had ook beter gedaan deze vergelijking niet zo nadrukkelijk te poneren: hij verzwakt er zijn eigen betoog mee. Want tegen de ganse reeks factoren, die verschillen bewerkstelligen tussen deze categorieën 18e-eeuwse en moderne gezinnen, kan men weinig bezwaren opperen. We citeren: „Bij een beoordeling moet men rekening houden met de invloed van factoren, zoals: het jarenlang verblijf bij een min, die soms meer bemind wordt dan de moeder; de frekwente afwezigheid van de vader; de aanwezigheid van een soms talrijk personeel, met wie de jongere soms meer contact had dan met de ouders; het verlaten van het huis rond het tiende jaar om elders in de leer te gaan; het groot leeftijdsverschil tussen vader en moeder; de grotere kindersterfte; andere relaties tussen de kinderen; het groter aantal tweede moeders en vaders; het frekwenter inwonen van niet-gehuwde familieleden; de veelvuldiger omgang met niet-leeftijdgenoten; het gemakkelijk bevredigen van de „need of contact”, en dit niet alleen door de ouders, enz.”

Waarbij men goed doet te bedenken dat hier een maatschappelijk en familiaal conglomerat van verschijnselen gegeven wordt, die zich als

totaliteit over een lange (hoe lange?) tijdsperiode hebben voorgedaan en waarvan concrete gezinnen een enkel, misschien enkele (hoeveel en welke?) hebben gekend. Maar dit neemt niet weg dat Van Ussel over zijn eigen teksten wáákt. En niet alleen om deze constant aanwezige waakzaamheid hebben we zoveel waardering voor dit boek. Ook al glipt er wel eens een gewaagde stelling tussendoor.

IV. Een geschilpunt

Zoveel waardering dat we met vrijmoedigheid in een belangrijk historisch-pedagogisch geschilpunt onze mening tegenover de zijne plaatsen. Met name tegenover zijn opvattingen in hoofdstuk 7: Ontstaan van de afzonderlijke leeftijdsgroepen en dan wel vooral tegen het woord „Ontstaan”.

Wie onze studie *Jeugd in historie* (Paedagogische Studiën 1963, blz. 113-133) kent, zal deze bezwaren begrijpen. Van Ussel denkt in deze materie o.i. te conventioneel. Het is ons nl. onbegrijpelijk hoe hij op blz. 132 kan schrijven dat de maatschappij van voor de zeventiende eeuw was „een maatschappij zonder generatieconflicten”, waarin men „van de puberteitscrissen, typisch voor de negentiende en twintigste eeuw, zo goed als „geen spoor” vindt”. Wij menen in die studie het tegengestelde te hebben bewezen en veroorloven ons daarom een wat uitvoerig citaat.

De jeugd

„In de tweede helft van de 5e eeuw v. C. heeft zich, naar Marrou en Bork, in Griekenland in het gedrag van de jeugd een wijziging voltrokken, waardoor veel traditioneel-ethische waarden verloren zijn gegaan. . . De zoon verliest alle eerbied voor zijn ouders, de leerling voor zijn meester. De jeugd bekommert zich noch om de goden, noch om de geboden en verboden. . . Plato schijnt geen vriend geweest te zijn van zijn tijdgenoot, de retor Isocrates. Maar Isocrates oordeelt over de jeugd niet

anders dan hij. Zijn bevindingen vindt men te allen tijde terug bij wat men beschouwt als „ontaarde, gedegeneerde” jeugd:

1. Zij erkent de autoriteit van volwassenen niet meer.
2. Zij kent ingetogenheid noch schaamtegevoel, noch in privé, noch in het openbaar.
3. Zij vervlakt, streeft naar vulgair vermaak, waarbij het seksuele moment dikwijls een beangstigende rol gaat spelen”.

Het is natuurlijk mogelijk dat wij verschillen in de interpretatie van de begrippen „generatieconflict” en „puberteitscrisis”. Maar als wij deze gedragingen van de Atheense jeugd rond 400 v. C. toetsen aan huidig jeugdgedrag, dat hij en wij dan wel als generatieconflict en puberteitscrisis bestempen, dan valt toch moeilijk te ontkennen dat de inhouden elkaar dekken.

Het kind

Van Ussel situeert de sociogenese van het kind als leeftijdsgroep „tussen de 15e en de 18e eeuw” (150). Maar hoe valt dan de identiteit van kinderspeelgoed te verklaren vanaf de oudst bekende beschavingsperioden, ook buiten de engere Europese cultuurkring, tot op de dag van vandaag?

Men zie hiervoor het grote werk van Antonia Fraser over kinderspeelgoed, in 1966 verschenen bij George Weidenfeld and Nicolson Ltd. te London, met talloze adstruerende illustraties. We beschikken niet over de Engelse editie, wel over de Duitse vertaling *Spielzeug*. We beperken ons tot enkele korte citaten:

„Ob es Ägypten war, ob Griechenland oder Rom, ob Asien oder Afrika, das europäische Mittelalter oder die Moderne — man schenkte den Kindern Bälle und Kreisel, Puppen samt Puppenstube, den Reifen, das Tier aus Stoff oder Leder, und die Kinder hielten ihnen aber die Jahrhunderte hinweg die Treue”.

„Aus der altägyptischen Kultur sind uns neben anderen Spuren ihres alltäglichen Lebens auch Spielsachen überliefert“ (24).

„Die ägyptischen Kinder scheinen mit Spielzeug gut ausgestattet gewesen zu sein. Sie hatten Bälle, Kreisel, Ziehtierte und Puppen, die aus einer Fülle verschiedenen Materials gefertigt waren. Elfenbein und Gold fanden ebenso Verwendung wie Bronze, Lehm, Holz und eine Reihe von Mischstoffen. Die Kugel ist eine urtümliche Form; darum ist vermutlich der Ball als Spielzeug ausserordentlich alt“ (24).

Maar als ouderen, duizenden jaren geleden, voor *het* kind speelgoed, en steeds gelijksoortig speelgoed, vervaardigen, dan moeten deze ouderen toch ook toen reeds *het* kind als afzonderlijke leeftijdsgroep hebben ervaren en erkend en dient men de sociogenese van het kind niet te situeren „tussen de 15e en de 18e eeuw”, maar daar waar zij van nature behoort: bij de oermens. Voorzover deze dan de zorg voor het kind op zich nam en daarmee plaatste in de société van zijn (haar) tijd.

Er ligt hier niet een individuele controverse, wel een controverse tussen twee vrij talrijke groepen geïnteresseerden. Van Ussel doet op studies van Ph. Ariès, R. Beitzl, G. Boas, W. Hornstein, N. S. Eisenstadt, F. H. Tenbruck, H. Métraux, H. H. Muchow, U. Helfenstein, A. Bork, M. J. Langeveld, A. Flitner, I. van der Velde, E. Caulfield, E. Blochmann, R. Mercier. Ongeveer de helft van deze studies is ons bekend. Wij zijn het volkomen eens met Van Ussel dat landaard, sociaal milieu, sekse en leeftijd te weinig als factoren in deze studies en derhalve in de conclusies worden betrokken. Men mag zeker niet „de kenmerken van de kinderen en jongeren uit een agrarische, een pre-industriële, een industriële maatschappij als één compacte groep zien”. En we moeten eveneens scherp onderscheiden ideële doelstellingen, voorzover zij als opvoedingsbasis functioneren én het reëel gedrag, zeker ten aanzien van het controversiële gedeelte. Inder-

daad zou door duidelijker differentiatie naar bovengenoemde grondslagen: landaard, sociaal milieu, sekse en leeftijd een deel der tegenstrijdigheden binnen deze thematiek kunnen worden opgeheven en daardoor weer eerder adequate correcties op gedrag en wangedrag worden gevonden. Wij hebben ons voor wat onze eigen studie betreft, reeds van te voren nauwkeurig aan Van Ussels voorschriften gehouden.

V. De theoretische basis van Van Ussels verdere beschouwingen

Wij willen deze „Eerste entree” besluiten met een korte samenvatting van hoofdstuk 4, dat we hiervoor genoemd hebben „een zeer fundamenteel hoofdstuk”: De evolutie van de 16e naar de 19e eeuw: theorie. Van Ussel gaat er van uit dat historisch het seksuele gedragspatroon van het westen geen constante is geweest. Hij meent dat er o.a. een fase van enkele eeuwen af te zonderen valt, liggend tussen de 16e en de 19e eeuw, tijdens welke sommige groepen langzaam evolueren naar een z.g. „modern”, d.i. burgerlijk gedragspatroon. Van ongeveer 1550 af beginnen leerstellingen van individuele hervormers: kerkelijke leiders, moralisten, opvoeders, ingang te vinden bij, overgenomen te worden door bepaalde maatschappelijke formaties, een omzetting der geesten gesteund door belangrijke voorafgaande veranderingen op socio-economisch gebied. Vandaar zijn stelling: „Aan de sociogenese van het nieuwe waardensysteem beantwoordt dus een psychogenese”. Een omzetting van een situatie, waarin i.c. het verstrekken van expliciete seksuele voorlichting overbodig geacht werd naar een toestand, waarin deze informatie eerst een discussiepunt, daarna realiteit is geworden.

Hoe verloopt deze dubbele evolutie, socio-economisch? De hoofdlijnen zijn bekend. Van Ussel werkt naar de oudere theorieën van M. Weber en K. Mannheim, doch vooral naar de nieuwere van Norbert Elias *Über den Prozess der Zivilisation* (Basel, 1939). Sinds de 12e eeuw wijzigden zich de samenlevingsvormen;

steden ontstaan en met de steden ontstaat de burgerij; het handels- en geldkapitalisme ontwikkelt zich met als consequentie afnemende zelfvoorziening, arbeidsverdeling, grotere onderlinge afhankelijkheid. De beroepsmens doet zijn intrede en met hem de bureaucratie. Dit alles betekent een — zeer langzame — verandering in het systeem der sociale stratificatie, in de aard der sociale relaties, in sommige institutionele constellaties, in het waardensysteem, in de psychische gesteldheid van de mens. Tezamen: een evolueren naar een burgerlijke maatschappij.

Psychogenetisch maakt de sterk toegenomen gecompliceerdheid van het maatschappelijk leven met en door de sterke sociale verstrengeling een grotere beheersing van het driftleven noodzakelijk in de richting van het sociiaal gewenste gedrag, een sterker afstemmen van eigen gedrag en inzichten op gedrag en inzichten van anderen. Ook doordat de verticale hiërarchische structuur der maatschappij door het ontstaan der burgerij als nieuwe maatschappelijke laag, als „tussen” laag, haar oorspronkelijke feodale scherpte verliest. De burgerij valt naar „boven” te onderscheiden van de feodale wereld, naar „beneden” van de (latere) „vierde stand”.

Psychisch: de autoritair-feodale „Fremdzwang” wordt vervangen door een meer burgerlijke „Selbstzwang”, een noodzakelijke „sociogene zelfcontrole”¹, die een proces betekent van toenemende verinnerlijking. Er ontwikkelt zich tussen de 16e en de 19e eeuw een nieuwe code van welvoeglijkheid en van moraal op verinnerlijkte basis: de oudere „schaamtecultuur” (zich schamen voor iemand) wordt omgezet in een „schuldcultuur” (zich schuldig gevoelen aan), met een accent op zich.

Tot zover het algemene kader.

Zodra dat „zich schuldig gevoelen aan” tot meer permanente innerlijke censor wordt, verdwijnt veel van de oude ongedwongen openbaarheid uit het leven; de afgeslotenheid

van gezin en individu neemt toe. Hoofdstuk 5 geeft daarvan voorbeelden. Deze verdringing begint meer en meer ook het seksuele te omvatten — er ontstaat een maatschappijbeeld, waarin het seksuele gaat ontbreken als geïntegreerde cultuurfactor. „Het bestaat wel als extra- of infracultureel fenomeen of als niet-geïntegreerde component van de persoonlijkheid”. Zodra de maatschappij het seksuele begint te ontkennen, moet het individu zijn seksuele gevoelens loochenen en verdringen. De wereld van de realiteit én van de fantasiebeleving wordt van sterkere taboes voorzien. „Gevolgen hiervan zijn dat de jongeren hun seksuele nieuwsgierigheid in een sfeer van zondigheid en schuldbesef moeten bevredigen”.

De periode van de 16e naar de 19e eeuw betekent cultuurhistorisch ook de periode van renaissance, humanisme, rationalisme. „Nooit voordien zouden zovelen zo gemakkelijk aanvaard hebben dat de ware essentie van de mens de geestelijke activiteit is die veroverd wordt op het lichaam, gezien in dualistische tegenstelling. Deze ontwikkeling beïnvloedde de verdere verdwijning van een nogal irrationeel element zoals het seksuele. In de cerebraal-mentale wereld van het kennen en het denken was daarvoor nog geen plaats”. Het gevoel blijft als functie ten achter bij het verstandelijk begrijpen; er ontstaat in de individuele mens een innerlijke gespletenheid.

Deze innerlijke gespletenheid vergroot de mogelijkheid de ethische normen alleen in theorie te aanvaarden, er de schijn van op te houden zonder ze te volgen. De hypocrisie, dikwijls voorgesteld als typisch victoriaans (negentiende-eeuws) begint naar Van Ussel minstens een paar eeuwen vroeger.

Die gewijzigde mentaliteit heeft zich natuurlijk niet automatisch voltrokken. Er moeten binnen de omschreven sociogenese bewerkende factoren zijn geweest. Een ervan was de machtige invloed van het rationalisme op moralisten en pedagogen. Moralisten en pedagogen zijn uiterst gevoelig geweest voor deze nieuwe richting in het Westeuropese denken,

wat een versterkte verdringing van het seksuele betekende.

Naast wijsgerige invloeden werkten godsdienstige invloeden — in dezelfde richting.

Het antropologisch dualisme, wezenstrek van katholicisme en protestantisme, scheidt ziel en lichaam en stelt ze klassificierend tegenover elkaar. Het leidt haast onvermijdelijk tot een spiritualistische onderwaardering van lichaam en lichamelijkheid. De ziel heerst, het lichaam dient. Lichamelijk begeren, zeker het geslachtelijk begeren, was aanwijzing van zondige mentaliteit.

Er mag uit Van Ussels betoog geconcludeerd worden dat zowel godsdienstige als wijsgerige invloeden in de periode van de 16e tot de 19e eeuw het ontstaan van het antiseksuele syn-

droom hebben bewerkt.

Hier laten we het bij. Het zal, naar we hopen, uit deze „eerste entree” duidelijk zijn geworden dat deze geschiedenis van het seksuele probleem — we herhalen het — niet zonder invloed behoort te blijven op de geschiedschrijving der opvoeding.

Ondanks, of juist door, de vele vragen die door de auteur zelf worden gesteld en door de vele vragen die het boek bij geïnteresseerde en terzake kundige kritische lezers oproept.

Noot

1. De termen tussen aanhalingstekens zijn van Van Ussel.